تسہیل المعانی

ترجمہ فارسی مقامات بدیع الزمان ہمدانی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مقامۂ اولیٰ قریضیہ

صفحہ ا مطبوعہ مجتبائی حدیث کرد ازما عیسیٰ بن ہشام گفت انداخت مرا مسافرت در منازل خویش تا آنکہ چوں گذر کردم بجرجان اقصیٰ پس یاری خواستم بر حوادث زمانہ (کہ غالب آیم بر آنہا) باراضی کہ جولاں کردم در آں دست عمارت (یعنی تخم ریزی کردم وسرقین وغیرہ انداختہ درست کردم) و (نیز یاری خواستم) باموال کہ وقف نمودم آنہا برائے تجارت (و نیز یاری خواستم) بدکان کہ گردانیدم او را مرجع بیگانہ مرداں کہ جمع شوند بجوئے شہرت گردندم (نیز یاری خواستم) برفیقاں مصاحب کہ گرفتم ایشاں را۔ وگردانیدم برائے خانہ دو کنارۂ روز (یعنی صبح وشام) وبرائے دکان مابین آں (یعنی صبح شام بخانہ می ماندم و درمیان آں ہمہ وقت بر دکان۔ پس روزے نشستیم تذکرہ شعر وشاعراں مے کردیم وروبروئے ما قریب۔ جوانے بود نشستہ خاموش ہیئتے کہ گویا مے فہمد وساکت بصورتیکہ گویا ہیچ نمے داند حتیٰ کہ چوں غالب آمد بر ما کلام (یعنی طویل شد وما ختم کردنش نتوانستیم) ودامن کشید درمیان ما جدال۔

صفحہ ۲ (یعنی چوں سلسلۂ سخن دراز شد ونائرہ جدال اشتعال گرفت) گفت (آں جوان) یافتید عذیق (یعنی نخل بزرگ یا خوشۂ کلاں) کلام را ورسیدید یا ملاقی شدید جذیل (یعنی محکم ومعتمد آنرا) واگر من کلام کردمے فصیح گفتمے واگر گفتمے واردان را سیراب نمودہ باز گردانیدمے وغائبان تشنہ را باز آوردمے (یعنی اگر من کلام کردمے نوبت جدال نیامدے بلکہ ہمہ حاضراں از تقریر فصیح من سیر شدندے وغائبان ہم شنیدہ باز آمدندے) وہرآئینہ واضح کردمے حق را در معرض بیانیکہ شنوا گرداند کراں را وفرود آرد (از کوہ) بزہائے کوہی را۔ پس گفتم اے فاضل قریب شو کہ آرزومند گردانیدی وبیار دانچہ داری از کلام خویش (کہ در فصاحت) بمبلغ مرد کبیر السن رسیدی (یعنی در فصاحت بکمال رسیدی) پس قریب شد وگفت سوال کنید جواب خواہم داد

سلہ جرجان معرب گورگان واقع ست درمیان خراسان وطبرستان ومنتہایش بجانب طبرستان ست پس بجرجان اقصیٰ ہمیں جانب مراد داشتہ ۱۲

سلہ عذیق تصغیر عذق وآں نخل خرما یا خوشۂ آں وتصغیر برائے تعظیم ۱۲

سلہ جذیل تصغیر جذل بالکسر تنۂ درخت مراد ستونیکہ برائے شتران خارشتی نصب کنند کہ بآں پشت بخارند۔ یا عمادیکہ برائے استقامت نخل خرما نصب سازند ۱۲

گفتیم ۔ پس چہ میگوئی در شعرائے متاخرین و در متقدمین ایشاں ؟ گفت متقدمین اشرف اند از روئے لفظ وبہر وافی دارند از معانی ۔ و متاخرین لطیف تر اند در صنعت و رقیق تر اند در بافتن (کلام) (یعنے صنائع و بدائع می آرند و کلام نازک میگویند) گفتیم پس کاش بنمائی چند اشعار خود و روایت کنی از اخبار خود ۔ گفت بگیر ہر دو را در معرض شرح احد ... گفت

بپوشیدم پوشش ساختم یک کہنہ چادر را	گرفتم در مصیبت مرکب امر تلخ (و بدتر) را
ببر گیسو بریدہ ام از رنج سرما کینہ بر شبہا	ملاقی گشتہ ام زانہا مصیبتہائے احمر را
طلوع نجم شعرے منتہائے آرزویم ہست (تاکہ گرما شود ۱۲)	کشیدیم زین تمناہا عناؤ رنج اکثر را
بقا رو ہر شبہ بود این شریف از ہر ہمہ برتر	گران میداشتند آب رخ این پاک گوہر را
بدا بر (خوشتر) دارا و کاخ (فرخ) کسرے	زدم از شادمانی قبہائے سبز و اخضر را
زمانہ منقلب سوئے ضر گشت ست از رتبت	وعُرف العیش ماند نزد من عیشِ منکر را (یعنی عیش مسروقہ ۱۲)
نماند از مال و دولت نزدِ من جز نام او باقی	و نا ابنایم ہمیں حالست داین بے مال و بے زر را
میان شہرِ من را اگر نمے بود سے عجوز من (پیرزال ۱۲)	و اطفالم کہ دیدند از زمانہ روسے درد را
نماند نا سے بنزدِ کوہ بصری ۔ سروران من (یعنی اے سروران من ۱۲)	تو من مے گشتے از صبر و تمکین جانِ مضطر را

صفحہ ۵

گفت عیسےٰ بن ہشام پس دادم او را انچہ میسر آمد ۔ و روگردانید او از ما و رفت و من تفتیش میکردم و اتباعش مے نمودم و نمے شناختم و گویا کہ مے شناختم (یعنے حلیہ و صورتش در نظرم میگردید) و متردد بودم کہ آیا این ابو الفتح اسکندری ست یا شخصے دیگر ۔ گاہے میگفتم کہ بلاشبہ ہمون ست ۔ و گاہے خیال میکردم کہ نے او نیست) پس دلالت کرد مرا بر وَے دندانِ پیشینِ او (یعنے ہر چہار دندان پیشین او را شناختم) و گفتم بخدا این ابو الفتح اسکندری ست ۔ جدا شدہ بود از ما در ان حالیکہ بود آہو برہ (یعنے جوان خوبرو) و ملاقات کرد از ما اکنوں یا رسید نزد ما اکنوں خم تہی افلاس زدہ و برخاستم در پے او و گرفتم تہی گاہ او را و گفتم آیا نیستی ابو الفتح ۔ آیا نہ پرورش کردیم ترا در میان خویش در کودکی ۔ و ماندی تو در میانِ ما از عمرِ خود سالہا ۔ پس کدام عجوزہ است در شہر سرّ من رأی پس خندید و گفت

واسے بر تو این زمان زور ست زور (مکر ۱۲)	پس نہ غرہ سازدت گاہے غرور (فریب ۱۲)
تا توانی پس بہیک حالت مباش	باللیالی دُر کما کانت ... تدور

پس گفتیم چہ میگوئی درباره امرأ القیس؟ گفت او اول کسے ست کہ وقوف کرد در دیار (شعر شاعری) وسید انہائے آن (یعنی از شعر المبر اول دارد واشاره است بسوئے اشعار ابتدائیہ وے در قصیدهٔ لامیہ قفا نبک الخ) وبگاه برآمد بجائیکہ پرند با در آشیانہائے خویش بودند (یعنی قبل از ہمہ شعرا دریں فن توجہ نمود وایں ہم اشاره است بسوئے شعر وے وقد اغتدی والطیر فی وکناتہا الخ) ووصف کرد اسپ را بصفات آں (چنانچہ گفتہ مکر مفر مقبل مدبر معًا۔ کجلمود صخر حطہ السیل من عل) وحق آنست کہ اینچنیں کسے نگفتہ) ونگفت شعر بغرض کسب ارزاق۔ (زیراکہ از ابنائے ملوک بود وحاجت اینچنیں وسائل نداشت) ونہ درست کرد قول را برغبت مال۔ پس فضیلت یافت (در جودت شعر) بر آنکہ شگافت (یعنی کشود) برلے حیلہ کسب مال۔

صفحہ ۳ زبان او یا تیز نشد زبان او برلے حیلہ سازی و (بر آنکہ جنبید برائے رغبت سیم و زر سر انگشتان او (یعنی او کسے را بطمع مال قصیدهٔ ننوشت) گفتیم پس چہ میگوئی در نابغہ؟ گفت عیب جوئی یا سب وشتم میکند چون بخشم آید وستائش میکند چون بچیزے راغب شود ومعذرت میخواہد چون بترسد ومتہم نمے کند مگر راستباز را (یا یعنی کہ تیر نمے افگند مگر حال آنکہ او صائب میباشد دراں یعنی بہ نشانہ مے اندازد۔ مراد آنکہ انچہ میگوید بسنجیده میگوید) گفتیم پس چہ میگوئی در زہیر؟ گفت او میگدازد شعر را وشعر میگدازد اورا (یعنی دلچسپ ودلگداز گوید وطبع نازک دارد) ومیخواند قول را وسحر جواب مے دہد اورا (یعنی چون چیزے گفتن میخواہد سحر بزبانش مے آید گویا ہمہ کلام او سحر ست۔ یعنی او جادو بیان ست) گفتیم پس چہ میگوئی در طرفہ؟ گفت او آب وگل اشعار ست (یعنی اصل ومادهٔ آنہا) وخزینۂ قوافی وشہر آنہا۔ مُرد ونہ ظاہر شد اسرار دفائن او۔ ونہ کشود قفلہائے خزائن او۔ (یعنی در عالم شباب مرد ونتائج طبع لطیفش ظاہر نہ شد) گفتیم پس چہ میگوئی در جریر وفرزدق وکدامی ازاں میاں اسبق ست؟ گفت جریر رقیق تر ست در شعر (یعنی نازک کلام ست) واکثر ست در کثرت معانی (یعنی کلامش معانیہا دارد) وفرزدق متین تر ست از سنگ (یعنی کلامش غایت درجہ متین ست) واکثر ست در فخر۔ وجریر درد دہندہ تر ست در ہجو واشرف ست در وقائع نگاری وسوانح پردازی۔ وفرزدق اکثر ست در طلب مقاصد ومطالب وکریم تر ست از روئے قوم۔ وجریر چون غزل سرائی میکند اندوہگین میسازد۔ وچون عیب میکند ہلاک مینماید وچون مدح میکند بمدارج علیا مے ساند۔ وفرزدق چون فخر میکند کفایت میکند (واز اعانت غیرے مستغنی مے باشد) وچون

صفحہ ۴ حقارت کسے میکند معیوب میکند (اورا) وچون وصف میکند تمام میکند وصفے کم وکاست میگوید۔

مقامۂ ثالثہ بلخیہ

حدیث کرد از ما عیسے ابن ہشام گفت بُرد مرا سوئے بلخ تجارتِ بز (بارچہ) پس آمدم دراں و بودم در عنفوانِ شباب و فراغ بال و آراستہ بہ پیرایۂ غنا و ثروت نے انداخت مراد راندوه بجز کرہ مادہ فکر

صفحہ ۱۰ کہ منقاد کنم آنرا یا کلماتِ وحشیہ کہ شکار کنم آنہارا پس نہ اذن خواست بر سمع من مدت قیام من در بلخ فصیح تر از کلام من (یعنے در مدت قیام بلخ کلامے فصیح تر از خود نشنیدم) و چوں فراق کمان خود را بما انعطاف داد یا قریب شد کہ انعطاف دہد (یعنے چوں ہنگام رحیل از بلخ قریب آمد) داخل شد بر من جوانے در لباس خوش آیندہ و رعب افگن در چشم و ریش دراز کہ تجاوز میکرد از اخدعین (یعنے دو رگ صفحۂ گردن کہ موضع حجامت باشد) و چشم (کہ در نزاکت مژگان و طراوت بشرہ) سیراب گشتہ از آب دجلہ و فرات و استقبال کرد از احسان در معاشرت بآنکہ افزودم او را ستائش۔

صفحہ ۱۱ باز گفت آیا ارادۂ سفر داری۔ گفتم بلے بخدا گفت صاحب خصب (یعنے سرسبز باد) را اند تو در اند شخصے او را برائے تہیۂ آب و گیاہ و پسندیدن موضع قیام پیش فرستند) و گمراہ مباد لشکر کش یا رہبر تو (یعنی خوش و خرم و بامراد باشی) پس کدام وقت عزم نمودی گفتم بامداد فردا۔ پس گفت

هست این صبحِ خدائے صبح رفت (سحر رفتن ۱۲)
(یعنے این رفتن مبارک فال هست
طیرِ وصل ست این نہ طیرِ فرقت ست
آمدن با فتح و با اقبال هست)

پس عزم کجا داری (یعنے کجا خواہی رفت) گفتم وطن۔ گفت در وطن رسانیدہ شوی و حاجت یابی پس وقت باز آمدنت چیست (یعنے کے خواہی آمد) گفتم سال آیندہ۔ گفت (بطور دعا) در نوردی تو جادر ترم شب را و تاب دہی رشتۂ روز را۔ پس کجا ہستی از کرم (یعنے بکدام درجہ ہستی اعلی یا اوسط یا ادنے) گفتم بانچہ ارادہ کردی (یعنے بدرجۂ اعلے زیرا کہ ہر شخص میخواہد کہ مالا مال شود یا این معنی کہ من چہ گویم کہ بکدام درجۂ کریم ہستم تو سوال کن معلوم خواہی کرد) پس گفت وقتیکہ باز آید ترا اعد انغا (بخے سلامت ازیں طریق دسفر)

صفحہ ۱۲ پس ہمراہ بیار برائے من دشمنے کہ در زرتی و لباس دوست ست (یعنے دینار از اصل صفر زرد۔ و دجہ خوب آوردن این لفظ زیرا کہ بنی الاصفر قومے است از رومیاں میخواند سوئے کفر (یعنے منسوب

مقامهٔ ثانیه ازاذیه

صفحه ۶ حدیث کرد ازما عیسی بن هشام گفت بودم در بغداد در موسم ازاذ (وازاذ نوعیست از خرما) پس بیرون آمدم که پسند میکردم از انواع آن خبطا برای خریدن پس رفتم قدرے دور بسوئے شخصے که گرفته (یعنی بسیار فته) اقسام اقسام میوجات و قسم قسم کرده آنهارا و جمع نموده انواع خرما و صف بصف نهاده آنهارا پس گرفتم از هر شئے احسن آنرا و یک طرف بر آوردم از هر نوع اجود آنرا پس وقتیکه جمع کردم اے نور دیدم کنارهائے چادر برآن بار یعنی اثمار ـ گرفت چشمانِ من شخصے یعنی افتاد نظرم بر شخصے سر خویش از حیابه برقع پیچیده و جسم خویش قایم نموده یعنی استاده و دست کشاده و عیال را در کنار خود در آورده و اطفال را در بر گرفته و او میگفت بصد آه صفحه که پیدا میکرد ضعف را در سینه او و درد و کمزوری در کمر ۵

حسرتم هست و در نعیم بد وکفے ز سویق (سویق یعنی ستو) ... یا بکاسے که پر از شوربه سازند آنرا (کاسه پیاله)
یا زبیبے که در آمیخته باشد بدقیق (آرد) ... که ربایدوکند دفع زما صولت ریق
بازدارد ز سوال و روشِ او مارا ... اے فراخی ده عالم ز عقب عسرت و ضیق (چه فرموده تعالیٰ سیجعل الله بعد عسر یسرا الخ ۱۲ یس ۱۲)
سهل کن حاجت من بر کفِ مردے که ورا ... مجدِ آبائی و د خویش ز ذی النسب آنسبت و لیق (لائق)
ره نمائے توفیق خود آید سویم (یعنی قدم توفیق خود راسوئے من ره نمائی کند) ... که کند عیش رها نیم ز دستِ ترنیق (شکسته حالی)

گفت عیسی بن هشام پس گرفتم از کیسه یکبار دیا یکمشت مثلاً دادم او را پس گفت ـ

صفحه ۸ ایکه با احسان و بذلِ خویش کردی قصدِ من ... زُس زُس سوے خدا با حسنِ سترِ خویشتن
هم طلب کن از خدا احتفاظِ جمیلِ سترِ خویش ... گر ندارم طاقتِ شکرِ تو در سرّ و علن

پس ورائے اجر تست آن ذاتِ ربِ ذو المنن (یعنی او اجر کسے ضائع نمیکند ۱۲)

گفت عیسی بن هشام پس گفتم او را که در کیسه من بقیه ایست پس بیا آداے ظاهر شو از باطن خود یعنی رخ خود بنما که کیستی خواهم برآورد ستونکه تو تمام ـ پس دور کرد نقاب خود پس بناگاه دیدم که بخدا شیخ ما ابوالفتح اسکندریست پس گفتم وے بر توجه بلا هستی گفت ـ

تو بگذار عمر عزیز اے جوان ... یه تشبیه و تمویه بر مردمان (تلبیس ۱۲ ملمع سازی ۱۲)
صفحه ۹ به بینم زمان راکه یک حال نیست ... ازین مے نمایم حکایت ازان
منم یعنی عکسِ زمانِ دروغ ... که گاهے چنینم و گاهے چنان
گهے شترِ او مے در آید بمن ... گهے حرصِ من هست ساری دران (سرایت کننده ۱۲)

شہر بند مے شوند) پس وقتیکہ کشیدہ شد۔

صفحہ ۱۵۔ تیغ صباح وظاہر شد لشکر آفتاب (یعنے چوں صبح شد و آفتاب بر آمد) رفتم بسوے بازار بسیار میکردم مکان را پس وقتیکہ رسیدم از دائرہ شہر بسوئے نقطۂ آں واز قلادۂ بازار بسوئے جواہر بزرگ آں (یعنے چوں از شہر پناہ درمیان شہر واز بازار بدکانے رسیدم) در ربود سمع من آوازے کہ برائے آں از ہر رگ معنے ست (یعنے بگوشم رسید کلامے کہ مختلف معانی داشت۔) پس قصد نمودم جماعتے را کہ بروگرد آمدہ بودند تا اینکہ رسیدم نزد او پس بناگاہ دیدم شخصے را بر اسپ خویش گلو فشردہ بادم خویش بتحقیق والی ساخت مرا قذال (پس سر) خود را (یعنے مرا پشت دادہ) واو میگفت

صفحہ ۱۶۔ ہر کہ مرا مے شناسد پس مے شناسد وہر کہ نمے شناسد من او را شناسا میگردانم کہ منم نونہال یمن (یعنے ابو الفتح) وافسانۂ زمانہ منم چیستاں مرداں۔ وچیستان حجلہ نشیناں۔ پرسید از من شہرہا وقلعہائے آنہا۔ وکوہ ہا وزمین ہائے سخت آنہا۔ وردو ہا وسغاکہائے آنہا ودریا ہا وچشمہ ہائے آنہا۔ وآبہا ودشتہائے آنہا کدام کسے ست کہ شد مالک شہر پناہ ہائے آں بلاد۔ وشناخت اسرار آں قلعہا۔ وطے کرد طریق آں کوہ ہا وداخل شد در شعاب آنہا۔ پرسید از من از ملوک وخزائن شان۔ وقفلہا ومعادن شان وامور ورموز آنہا وعلوم وجاہا ودیار ہائے آنہا۔ وامور عظام ودشوار۔

صفحہ ۱۷۔ ومخالق آنہا وجنگہا ومضائق آنہا۔ کدام کسے ست کہ گرفت خزائن ملوک یا زر وسیم خزانہا وتنہا ادا کرد بہائے آنہا۔ وکدام کسے ست کہ شد مالک کلید ہائے آنہا وشناخت مصالح آنہا۔ بخدا من کردم آنہم وسفر کردم درمیان ملوک سرکش (یعنے صلح کنانیدم) وکشودم پردہ ہائے امور دشوار تیرہ وتار۔ من بخدا حاضر شدم ورفتم تا مصارع یعنی مواضع قتل عشاق ومریض گشتم چنانکہ برائے مرض احداق (یعنے چشمہا) وتاب دادم وکشیدم شاخہائے نرم ونازک (یعنے قامت نازنیناں) وچیدم گل رخسار ہائے گلگوں۔ و با وجود آں نفرت کردم

صفحہ ۱۸۔ از دنیا مثل نفرت طبع کریم از چہرہ ہائے لئیماں وخسیساں ودور شدم از عرکاتِ ناشناستہ کہ موجب خسران باشند ہمچو دور شدن سمع شریف از کلام زشت۔ واکنوں چوں روشن شد صبح پیری وعالی قدر ساخت مرا وقار کلاں سالی (یا آمد بر من شان کلاں سالی) قصد کردم برائے اصلاح امر عاقبت بہ مہیا کردن زاد (آخرت) پس ندیدم ہیچ راہے رہنما تر بسوئے ہدایت از راہے کہ من سالک آں ہستم

ارتکاب کبائرہم باشد و این جملہ ہم مناسب آن قوم ست) و رقصہ بر ناخن (یعنے وقت تمیز جید از ردی چنانچہ عادت ست کہ درہم یا دینار را بر ناخن ابہام نہادہ بانگشت دیگرے زنند) مد ور چوں دائرہ شمس مے انداز د بار و ام (از گردنِ مدیون فدرو یہ۔ گفت عیسے بن ہشام پس دانستم کہ او دینارے طلبد پس گفتم (بگیر) این برائے تو نقد ست (موہوب) و دیگر ہمچناں موعود پس شعر خواندن میگیرد۔

رایت از مسئلتم فوق و زیاد	اہلِ خضرات تو با [illegible] (سعداء)
دائم الجود قوی و محکم	طیّب الاصل کثیر الاولاد
بارِ احساں نتوانم بر داشت	ورنہ این ثقلِ سوال (بار ۱۲) زد قریاد
کاندراں منّت ہیچ نشان ست	واندریں پادری و دست کشاد
صفحہ ۱۳۲۔ زانتہائے تو گمانم قاصر	وزگمانم بتو فضلِ تو زیاد
مادرِ دہر نہ گر پیدا بہ تو	اے معالی (امور عالیہ ۱۲) وزماں را تو عماد (ستون بناء ۱۲)
دیا بخواں مصرعۂ اولیٰ کہ دراصل (عربی ۱۲)	مصرعۂ ثانیہ بیت افتاد
روئے فقدان نہ بیند زتو دہر	دہر دو سعیش بصحت کن یاد

گفت عیسے بن ہشام پس دادم او را دینار گفتم کجاست منبت (جائے روئیدن) ایں فضل (یعنے مولد تو کجاست) گفت رفعت دادم اقریش (یعنے از شرفائے قریش ہستم) و گہوارہ ساختہ شد برائے من شرف در زمین ہائے سنگلاخ آن (یعنے نہایت شریف و رفیع المکان ہستم) پس گفت بعضے از حاضرین آیا نہ ای ابو الفتح اسکندری۔ آیا ندیدہ ام ترا در عراق۔ میگردی در بازار ہا۔ گدیہ کنندہ بہ پیرہا حاجتمندی پس شعر خواند میگوید

بشد گانند مرخدائے را	عمرِ خود را گرفتہ اند خلیط (مخلوط باطوار ۱۲)
بشبانگاہ میشوند اغراب	بضحے خویش را کنند نبیط (چاشت ۱۲) (گروہے ست از عجم ۱۲)

مقامہ رابعہ سجستانیہ

صفحہ ۱۴۔ حدیث کرد ازما عیسے بن ہشام۔ گفت راند مرا بسوئے سجستان حاجت۔ پس رام کردم قصد آن را و سواری گرفتم بارگی آنرا یعنے سوار شدم بر پشت بارگی آں حاجت و استخارہ کردم از خدا در عزم گہ گردانیدم آنرا پیش خود در احتیاط گردانیدم او را امام و پیشوائے خود۔ تا آنکہ رسانید مرا بسوئے سجستان۔ پس رسیدم بہ دروازہ ہائے او و تحقیق رسید یا ملاقات کرد آفتاب غروب خود را۔ و اتفاق شب باشی افتاد آنجا کہ رسیدم (یعنے بیرون شہر۔ زیرا کہ شبانگاہ دروازہ ہا

دامن خود۔ سوار شدم بر پشت ناقۂ سفید و رام برائے اداے حج بیت الحرام و ہمراہ من شد در راہ رفیقے کہ
نہ کردم انکار او از فعلِ بد (یعنی چناں امر مکروہ از و سر زد نشدہ کہ مرا بر انکارش انگیزد) پس وقتیکہ باہم کلام را
جولاں کردیم و از حال یکدیگر آگاہ شدیم ظاہر شد کہ او کوفی الاصل و صوفی المشرب است۔ و رفتیم پس وقتیکہ
نازل کردم اکوفہ در خود۔ یا نازل کردم آں ناقہ در کوفہ

صفحہ ۲۲ مائل شدیم بسوئے دار او و داخل شدیم در و۔ و تحقیق منتشر شدہ بود روز مائل بسبزی شد چنانچہ
شرقیش و چوں نمایاں شد چشم شب و درسیاہی سیاہیش کوفتہ شد بر ما دروازہ پس گفتیم کدام کس ست کوبندہ۔ آیندہ
گفت آیندہ شب و پیک آں۔ و تہی شکم خوردۂ گرسنگی و راندۂ آں۔ و مرد شریفے کہ کشیدہ او را بسوئے
شما یا بسوئے درہا بدحالی۔ و زمانۂ تلخ و مہمان کہ پامال کردنش خفیف ست و گم شدۂ او نان۔ و ہمسایہ گدا نست
مے طلبد

صفحہ ۲۳ بر ظلم گرسنگی و گریبانِ دریدہ و مسافر کہ افروختہ شد آتش بر سفر او و آواز کردہ سگ بانگ کنندہ
بر اثر او و انداختہ شد پس او سنگریزہا۔ و جاروب دادہ شد بعد او صحنہا۔ (و ایں ہمہ کنایات از آنکہ باز
نخواہد آمد) و شتر لاغرش ستور درماندہ از سیر۔ و عیالش رنج و شت۔ و در میانِ او و درمیان اولاد او بیابانہا
لق و دق۔ گفت عیسیٰ بن ہشام پس گرفتم از کیسۂ خود مقدار گرفتن شیر از شکار خود (یعنی بسیار) و فرستادم
بسوئے او۔ و گفتم زیادہ کن سوال زیادہ خواہم کرد نزالوال (یعنی بخشش) پس گفت نہ پیش کردہ شد بوئے
عود بر گرم تر از

صفحہ ۲۴ آتش جود و نہ ملاقی شد وافد بر واحسان بہ نیکوتر از بیک شکر و ہر کہ مالک فضل شد پس باید
کہ غمخواری کند پس ہرگز ضائع نخواہد شد احسان درمیانِ خدا و مردماں۔ و اما تو پس ثابت کند خدا آرزوہا
تو و گرداند ید علیا برائے تو۔ گفت عیسیٰ بن ہشام پس کشادم برائے او دروازہ و گفتم داخل شو۔ پس
ناگاہ دیدم کہ او بخدا شیخ ما ابو الفتح اسکندری ست پس گفتم اے ابو الفتح تعجب ست بچہ درجہ رسیدہ فلاکت
تو خصوصاً ایں ہیئت و لباس تو۔ پس تبسم کرد و گفت۔

نہ فریبد ترا زبون حالے	کہ درانم من از سوال و طلب
اندراں شدہ تم کہ بہر او	چاک از خسر مے ست مہر و طرب
گنبدے خواہشم یا خیمے	سقفہا ہم زخشتہائے ذہب

(یعنی پند و نصیحت) مے بیند مرا یکے از شما سوار اسپ و پراگندہ کنندۂ ہوس میگوید این ست ابو العجب
نے (یعنے) لکن منم ابو العجائب۔ معاینہ کردم عجائب را و کشیدم تعب آنہا و (منم) ام الکبائر کہ اندازہ کردم کبائر را
و کشیدم رنج آنہا۔ و (منم) برادر اغلاق[۱] بدشواری یافتم آنہا را
صفحہ ۱۹ و سہل و آسان ضائع کردم آنہا را۔ و گران خریدم و ارزاں فروختم آنہا را۔ بتحقیق سوگند بخدا
گشتم برائے حاصل کردن آنہا ہمراہ جماعت سواراں و پیادگان و مزاحمت کردم با دوشہائے مردان
و کشیدم انتظار (غائب شدن) ستارگاں۔ و لاغر نمودم سوار یہا را۔ انداختہ شدم در مکروہات و با وجود این
(ہمہ مصائب) نذر کردم کہ نہ ذخیرہ کنم از مسلماناں منافع آنہا را۔ (یعنے نذر کردم کہ منافع آنہا بمسلمانان رسانم
و گرد کردہ نہ نہم) و ضرور ست مرا کہ بیروں کنم رسن این امانت از گردن خود بسوئے گردنہائے شما (یعنے
این امانت بشما سپارم) و پیش کنم یا ظاہر نمایم این دوائے خویش در بازارہائے شما۔ پس باید کہ خرد از
من شخصے کہ نہ زند و تجنب نورزد از جائے و قوف بندگاں و عار ندارد از کلمۂ توحید۔ و باید کہ حفاظت
کند آنرا شخصے کہ نجیب زادہ اورا (آباو) اجداد او یا شخصے کہ آبا و اجداد او شریف باشند و سیراب
نمودہ شد از آب طاہر چوب او (یعنے تربیت نیکو یافتہ) گفت
صفحہ ۲۰ عیسٰے بن ہشام پس گردیدم بسوئے چہرۂ او تا معلوم کنم علم او۔ پس بناگاہ دیدم کہ بخدا
شیخ ما ابو الفتح اسکندری ست۔ و کشیدم انتظار رسیدن شتر مرغاں یعنے عام مردماں از پیش او۔
پس پیش آمدم و گفتم چہ مقدار درہم حلال مے کند گرفتن این دوائے ترا (یعنے بچہ قدر درہم میفروشی)
پس گفت حلال میکند کیسہ انچہ خواہی پس گذاشتم کیسہ را (یعنے دادم۔ و باز گشتم۔

مقامۂ خامسہ کوفیہ

حدیث کرد ازما عیسٰے ابن ہشام گفت بودم در حالت جوانی کہ کجاوہ مے بستم (یعنے آمادہ میشدم) برائے
ہر خواہش۔ و سیدوانیدم اسپ خویش بسوئے گمراہی۔ حتے کہ نوشیدم از عمر شراب خوشگوارش و پوشیدم
از زمانہ لباس کاملش۔
صفحہ ۲۱ پس وقتیکہ برآمد روز بجانب شب من (یعنی چوں جوانی رفت و پیری آمدم) و جمع نمودم برائے آخرت

---

[۱] برادر اغلاق و صاحب آنہا نیست مگر ابو فتح آنہا و آں مفتاح ست و ظاہر است کہ اول خمائقہ نار میخشد باز زیر مطارق آید
فا صعب ما لاقی حتے وصل الی الاغلاق ۱۲

بدسے کہ راند او را تقدیر۔ و شمشیرے ہمہ تن اثر۔ و غالب شد بروے شدت شیر پس خیانت کرد از وے زمین
قدمش۔ چنانکہ افتاد بر دست و دہن۔ و گذاشت شیر جائے افتادن جوان را و آمد بسوے آنکہ بود با او
و خواند مرگ برادر آنکس را چنانکہ خواند او را پس گردید شیر بسوے او و بست رعب و ترس ہر دو دست
او۔ پس گرفت او زمین خویش را و نشست شیر بر سینہ او لیکن من انداختم بند و عمامہ خود را و مشغول گردانیدم
سینہ اش را حتے کہ نگہداشتم خون او و استاد جوان پس زخم کرد در شکم آں شیر تا اینکہ ہلاک شد جوان از
صفحہ ۲۹ ترس آن شیر و ہلاک شد شیر بوجہ زخم کردن آن جوان در شکم وے۔ و شتافتیم در پے اسپاں
پس مانوس کردہ گرفتیم آنرا کہ استاد از ایشاں و گذاشتیم آنرا کہ گریخت از اں اسپاں و باز گشتیم بسوے رفیق
کہ تجہیز و تکفین کنیم او را۔

چوں دو کف خاک بر گور رفیق انداختیم　　زار نالیدیم لیکن ایں چہ وقت نالہ بود

و باز گشتیم بسوے صحراے فراخ۔ و فرود آمدیم در زمین آن۔ و رفتیم تا آنکہ لاغر شدند یعنے خالی شدند
توشہ داں و فنا شد یعنے نماند توشہ یا قریب بود کہ نماند۔ و نہ مالک شدیم بر رفتن و نہ بر باز گشتن۔ و ترسیدیم
از دو قاتلاں یعنے تشنگی و گرسنگی۔ ظاہر شد بہ ما سوارے پس قصد کردیم جانب او پس وقتیکہ رسید
او نزد ما فرود آمد از اسپ نجیب خویش۔ مے بوسید زمین بہ ہر دو لب خویش۔ و خاک مے انداخت
بر ہر دو دست خویش۔ و قصد من کرد از میاں جماعت۔ پس بوسید رکاب من۔ و پناہ گرفت بجناب من
پس بناگاہ دیدم کہ او صورتے ست کہ مے درخشد مثل درخشیدن برق خندان سحاب۔ و قدیست
کہ چوں بالا برود چشم در وے بزیر مے افتد۔
صفحہ ۳۰ و رخسارے ست سبز۔ و بروتے ست نو بر آمدہ خوش نمایندہ و بازو یست پُر۔ و
شاخیست تر و تازہ۔ و اصلیست ترکی و جیغہ و لباسیست شاہی۔ پس گفتم چیست ترا نباشد پدر تو
پس گفت بودم نزد بعض ملوک پس قصد قتل من نمود پس پریشان شدہ روانہ شدم بروے خود تا بجائے
کہ مے بینی مرا۔ و شہادت داد شواہد حالش بر صدق مقالش۔ باز گفت من امروز غلام توام۔ و مال من
مال تست پس گفتم مژدہ باد ترا رسانید ترا سیر تو بسوے صحن فراخ۔ ایں ہمہ کردیم۔ و عیش ترے
و تہنیت کردم را جماعتہ۔ و دیدن گرفت مرا آں غلام پس قتل مینمود مارا گوشہاے چشم او و کلام کردن آغاز کرد
پس در فتنہ مے انداخت مارا الفاظ او۔ پس گفت اے سرداران تحقیق در دامن کوہ چشمہ ایست و شما سوار شدید

مقامہ ساذسہ اسدیہ

صفحہ ۲۵ حدیث کرد ازما عیسے بن ہشام۔ گفت میرسید مرا از اخبار مقامات اسکندریہ و مقالات او آنکہ مائل شود با گوش نہا بسوئے او و تفکر کنندہ (از گفت و شنید) و بال افشانند (از مسرت) برائے او گنجشک در روایت کردہ میشد برائے ما از شعرش چنانکہ بیامیزد در اجزائے نفس بوجہ رقت و لطافت و پوشیدہ ماند از اوہام کاہنان بوجہ باریکی و من میخواہم از خدا لقائے او را تا اینکہ روزی دادہ شوم لقائے او را و تعجب میکنم از قصور ہمتش بحالتش با وجود حسن سامانش۔

صفحہ ۲۶ ۔ و پیدا کردہ است زمانہ حوادث خود را مع دیوارہا کہ مانع اند از رفتن نزد اسکندریہ ہمیں حال بود تا آنکہ افتاد مرا حاجتے رفتن بحمص۔ پس تیز کردم بسوئے او حرص را در صحبت و ہمراہی چند افراد روشن چوں ستارہائے شب لازم گیرندگان پشتہائے اسپاں۔ و گرفتیم راہ را کہ بغارت مے بردیم مسافتش را۔ و از ہیچ مے برکندیم اثرش را و ہمیشہ ماندیم کہ قطع میکردیم کوہانہائے زمین را با آں اسپان اصیل۔ تا اینکہ شدند آں اسپاں در لاغری مثل عصاہا و گشتند ہمچو کمانہا۔ و پیش آمد مارا وادی در دامن کوہ صاحب درختان تلخ و اشجار چوں درختانِ گز مثل زنان دوشیزہ کہ شانہ کنند در موہائے تافتہ۔ و کشایندہ گیسواں۔

صفحہ ۲۷ ۔ و مائل کرد مارا شدت گرمائے نیمروز بسوئے آں درختاں و فرود آمدیم کہ بزمین ہموار رویم و خواب کنیم۔ و بستیم اسپاں بر رسنہا۔ و مائل شدیم بخواب۔ پس نہ پریشان کرد مارا مگر آواز اسپاں۔ و دیدم اسپ خویش را کہ راست کرد و برداشت گوشہا۔ و تیز کرد چشمہا۔ میگزید تابہائے رسن بلب و دنداں۔ و میشق میشمود رخسارہ زمین را بسمہائے خویش۔ پس مضطرب شدند اسپاں و شاشہ کردند و شکستند رسنہا و گرفتند جانب کوہ ہا۔ و رسید ہر یک از ما بسوئے سلاح خویش۔ پس بناگاہ دیدیم کہ درندہ در پوستین مگر بر آمدہ است از بیشہ خود فربہ شدہ نمایاں کنندہ انیاب خویش بچشم خشم آلود و بینی تکبر آگین و بہ سینہ کہ زائل نمیشود از آں قلب بیہبت

صفحہ ۲۸ و ساکن نمیشود دراں رعب و گفتیم ایں مصیبتے ست فرود آیندہ۔ و حادثہ ایست غم افزایندہ۔ و مبادرت کرد بسوئے او از جلد بازان رفقا یک جوان۔

گشت می رنگ خاندان عرب		پر کند و لو تا بعقد کرب	
یعنی شخصے ز خلص اعراب		سیر چشم و بہادر و صراب	

بعد دیگرے - و میکشید جامه هائے آن وماٸل شد بسوئے من و برمن بود دو موزه جدید پس گفت بیرون کن هر دو را نباشد ترا با در پس گفتم این موزه است که پوشیده ام تن پس ممکن نیست مرا کشیدنش - پس گفت برمن است بیرون کردنش پس قریب من شد تا که کشد موزه - و دراز کردم دست خویش بسوے کارد که بود همراه من در موزه واو در شغل خود بود پس گسیختم اورا و در شکم او و برآوردم از پشت او پس نیفزود بر دهن که کشاد اورا … داد اورا سنگ بمقدار او - و خاستم بسوے یاران خویش پس کشادم دستهاے ایشان و باهم تقسیم کردیم بصیرا اسباب هر دو مقتول و یافتیم رفیق را که بخشش کرد بجان خویش و شد برائے قبر خویش (یعنے رفیقے را که مرده بود دفن کردیم)

صفحه ۳۴ و ماٸل شدیم بسوے راه دوا ر و شدیم بحمص بعد پنج شب - پس وقتیکه رسیدیم بسوے یک فرجه یا کوچه از بازار آن دیدیم شخصے را که استاده است بر سر پسر (مسمے بسعید) و دختر (مسماة فاطمه) (یعنی همراه این هر دو - که چیزے مے طلبد برائے ایشان) به زنبیل و عصا - و او میگفت -

رحم حق بر مردمے کاں پر کند · از عطاے خویش زنبیل مرا
رحم حق بر و مے که سازد از کرم · با سعید و فاطمه چشم عطا
او شما را خادم آمد بالیقین · وین شما را خادمه هم بیریا

گفت عیسے بن هشام پس گفتم که این شخص همان اسکندری ست که شناختم اورا و پرسیدم از حال او پس ناگاه او همان بود پس بشتاب رفتم بسوے او و گفتم حکم کن که چه خواهی پس گفت درهم - پس گفتم

یک در یکے درهم ترا ست · تا دم مرا یاری کند
بشمر حساب و باز جو · تا آں ترا داده شود

صفحه ۳۵ و گفتم برائے وے در دو درهم در سه در چهار در پنج تا آنکه رسیدم تا بست یعنے در یکے در دو ضرب کنی دو باشد و دو را در سه ضرب کن شش باشد و آن را در چهار ضرب کن بست باشد و آنرا در پنج ضرب کن که یک صد و بست باشد همچنین تا بست که حاصل ضربش تا ارب میرسد) باز گفتم چه قدر ست یا تو (یعنے حاصل ضرب اعداد مذکوره چه قدر ست) گفت بست نان پس امر کردم برائے وے آنرا و گفتم نیست فیروزی با خسارت و بے نصیبی و نیست حیله و تدبیر با محرومی -

مقامه سابعه شیلانیه

در بیابان بے آب پس گیرید از

صفحہ ۳۱ آنجا آب۔ پس عنان تافتیم باآنجا کہ اشارہ کرد و رسیدیم آنجا۔ وگداخت گرمی نیمروز بدنہا را وبر آمد ملخہا بہ شاخہا پس گفت آیا قیلولہ نمیکنید دریں سایہ وسیع۔ بر ایں آب شیریں۔ پس گفتیم مختار ہستی۔ پس فرود آمد از اسپ خویش۔ وکشاد میان بند۔ وجدا کرد پیرہن۔ پس نہ پوشیدہ ماند او از ما مگر بجائیکہ کوچک بانیمہ زیریں کہ غمازی میکرد بر بدن او۔ پس نہ شک کردیم دریں کہ نزاع کردہ با خدام بہشت پس جدا شد از جنت وگریخت از رضواں۔ وقصد کرد او بسوئے زینہا پس فرود آورد آنہا را۔ باز مائل شد بسوئے اسپاں پس گیاہ انداخت آنہا را۔ باز مائل شد بسوئے مکانات۔ وآب پاشید در آنہا۔ وحیران بودند نظر دلہا در روئے وو قوف کردند نگاہاں بر روئے پس گفتم اے جوان چہ قدر لطیف ہستی در خدمت وبچہ قدر نیکو ہستی در جملہ اوصاف۔ پس ولے بر آں شخص کہ جدا شدی از وے۔ ومژدہ بر آں کہ رفاقت کردی باوے۔ پس چگونہ گذاشتہ شود شکر خدا باین نعمت کہ ترا بما یاں رسانید پس گفت آنچہ عنقریب از من خواہید دید اکثر است از انکہ دیدید

صفحہ ۳۲ آیا خوش مے آید شمارا قلت من در خدمت۔ وحسن من فی الجملہ۔ پس چگونہ است اگر ببینید مرا در جماعت دشمنان۔ بنمایم شمارا از حذاقت وہوشیاری خویش طرفہا کہ زیادہ شوید بمن در شیفتگی۔ پس گفتیم بیار (آنچہ داری) پس قصد کرد بسوئے کمان یکے از ما پس زہ کشید اورا و راست کرد تیر پس انداخت او بسوئے آسمان۔ وعقبش رواں کرد دیگر پس شق کرد او را در ہوا۔ وگفت مینمایم شمارا طرز دیگر پس قصد کرد بسوئے تیردان من وگرفت آنرا وقصد کرد بسوئے اسپ من وسوار شد بر آں۔ وانداخت بسوئے یکے از ما تیرے کہ نشاند او را در سینہ اش ودیگر کہ پرانید وگذرانید آنرا از کمرش۔ پس گفتم وا ے بر تو چہ میکنی گفت خاموش اے احمق۔ بخدا ہر آئینہ خواہد بست ہر یک از شما دست رفیق خود ورنہ گلو بستہ خواہم کرد او را از ریق وے یعنے در شرارت خواہم انداخت پس ندانستیم کہ چہ کنیم درچنیں حالت کہ اسپاں نابستہ بودند وزینہا فرود آوردہ واسلحہ بعید واو سوار وما پیادہ۔ وکمان

صفحہ ۳۳ در دستش کہ زخمی میکرد بآنہا پشتہا۔ ومے شکست بآنہا شکمہا وسینہ ہا ووقتیکہ دیدیم درست ووا قعی گرفتیم تسمہ پس بست بعض ما بعض را تا اینکہ باقی ماندم من تنہا نمے یافتم کسے را کہ بندد دست من۔ پس گفت بدر آ بجلد خویش از جامہ ہائے خویش۔ (یعنے جامہ ہائے خویش از تن جدا کردہ بسوئے من بنہ) پس بدر آمدم (و جامہ خویش یک طرف نہادم) پس فرود آمد از اسپ خویش وآغاز کرد کہ طمانچہ میزد یکے را

فَلَمْ يَبْقَ اِلَّا شَجِيجُ الْقَذَالِ وَمُسْتَوْقَدٌ مَالَہٗ قَابِسُ

پس باقی نماند ازاں مگر ستونہائے شکستہ وجائے آتش افروزی کہ نیست برائے آں آتش گیرندہ

صفحہ ۳۸

وَحَوْضٌ تَثَلَّمَ مِنْ جَانِبَيْہِ وَمُحْتَفَلٌ دَارِسٌ طَامِسُ

وحوض کہ شکستہ شد از ہر دو جانب خویش ونشستگاہے کہنہ بے نشان

وَعَهْدِي بِہٖ وَبِہٖ سُكْنُہٗ وَمَيَّۃُ وَالْاُنْسُ وَالْاٰنِسُ

وعلم من متعلق ست باں دار مذکور دراں حالیکہ ساکنان او دراں بودند و میہ و محبوب و مونس یعنے دیگر احباب

كَاَنِّي بِمَيَّۃَ مُسْتَنْفِرٌ بِغَيْرِ الْاَتْرَاءِ لَہٗ عَاطِسُ

نسبت من بامیہ ہمچو نسبت دوانندہ آہو ست باآہوئے کہ ظاہر شد برائے آں صبح - کہ دراں وقت وحشت ونفرتش زیادہ میشود یعنے چندانکہ بمیہ مائل شدم تنفر زیادہ گرفت و بوصلش نرسیدم

اِذَا جِئْتُهَا رَدَّنِي عَابِسٌ رَقِيبٌ عَلَيْهَا لَهَا حَارِسُ

دسبب محرومی آنکہ ہر وقتیکہ رفتم نزد او باز گردانید مرا ترشروے کہ رقیب و نگہبان ست بروے و محافظ ست برائے او

سَتَاْتِي امْرَءَ الْقَيْسِ مَاْثُوْرَۃٌ يُغَنِّي بِهَا الْعَابِرُ الْجَالِسُ

قریب است کہ بیاید نزد امرء القیس ایں قصیدہ کہ سراید و تغنی کند باں مقیم برائے مسافر

اَلَمْ تَرَ اَنَّ امْرَءَ الْقَيْسِ قَدْ اَلَظَّ بِہٖ دَاؤُہُ النَّاجِسُ

آیا نمی بینی کہ امرء القیس بتحقیق لازم شدہ است او را مرض غیر زائل او

صفحہ ۳۹

هُمُ الْقَوْمُ لَا يَاْلَمُوْنَ الْهِجَا وَهَلْ يَاْلَمُ الْحَجَرُ الْيَابِسُ

آں قومے ست کہ رنجیدہ نمیشوند از ہجو وآیا رنجیدہ میشود سنگ خشک

یعنے ایشاں حجر اند آنہا را با رنجیدگی چہ کار و دریں تعریض ست بنام پدر ایشاں کہ حجر بود۔

فَمَا لَهُمْ فِي الْعُلَا رَاكِبٌ وَلَا لَهُمْ فِي الْوَغَا فَارِسُ

پس نیست ایشاں را در رفعت سواری ونہ ایشاں را در جنگ سپاہی

مُمَرْطَلَۃٌ فِي حِيَاضِ الْمَلَامِ كَمَا دَعَسَ الْاَدَمَ الدَّاعِسُ

آلودہ اند در حوضہائے ملامت چنانکہ پامال میکند جلد را دباغت دہندہ

اِذَا طَمَحَ النَّاسُ لِلْمَكْرُمَاتِ فَطَرْفُهُمُ الْمُطْرِقُ النَّاعِسُ

حدیث کرد از من عیسے بن ہشام گفت دراں اثنا کہ ما در جرجان بودیم در مجمع خویش باہم سخن میکردیم و باما دران روز شخصے بود کامل ترین عرب از روے حفظ و روایت یعنے عصمۃ بن بدر الفزاری پس رسانید مارا کلام بسوے ذکر کسانیکہ اعراض کردند از مقابل خویش بحلم و بردباری وکسانیکہ اعراض کردند از مقابل باحتقار تا آنکہ ذکر کردیم صلتان عبدی و بعیث را و آنرا کہ بود از احتقار جریر و فرزدق ایشان را و احتقار جریر و فرزدق اینکہ ایشان بسبب جلالت قدر خویش صلتان و بعیث را در خاطر نیآوردند پس گفت عصمۃ عنقریب بیان میکنم از شما چیزے کہ مشاہدہ کرد آنرا چشم من و نقل نمے کنم از غیر خود۔ دریں اثنا کہ من میرفتم در بلاد تمیم سواری گزیدہ ناقہ اصیل کشندہ اسپ کوتل ظاہر شد مرا سوارے بر شتر ابلق بسیار کف از دہن انداختہ پس محاذی من شد تا اینکہ چوں کوفتہ شد۔

صفحہ ۲۶ جسم با جسم بلند کرد آواز خویش بہ السلام علیک پس گفتم وعلیک السلام و رحمۃ اللہ و برکاتہ کیست سوار بلند کلام فریبندہ تحیۃ سلام گفت غیلان بن عقبہ پس گفتم مرحبا کریم النسب مشہور النسب کہ روندہ است کلام او در اطراف بلاد گفت زندہ دارد ترا خدا خوشا دوست ہستی و ہمدم و رفیق و رفتیم پس وقتیکہ رسیدیم در شدت گرما گفت آیا نہ فرود آئیم اے عصمۃ بتحقیق گداخت مارا آفتاب۔ پس گفتم مختار ہستی۔ پس مائل شدیم بسوئے درختان الآ گویا آن محبوبات بودند آراستہ کہ کشادند گیسوان خود را برائے درختہاے گز کہ مقابل آنہا بودند پس فرود آوردیم کجاوہاے خویش و گرفتیم از طعام یعنے طعام خوردیم و بود ذوالرمہ کم خورندہ و نماز خواندیم بعد آن در رجوع کرد ہریکے از ما بسوے سایہ گز ارادہ کرد خفتن نیمروز را

صفحہ ۲۷ و بر پہلو خفت ذوالرمہ و خواستم کہ کنم مثل فعل او پس والی ارض ساختم کمر خویش را یعنے نہادم کمر خویش بزمین و چشمان من نمے شد مالک آنہا خواب یعنے و نمے آمد در چشمان من خواب پس دیدم نہ چنداں بعید بسوے ناقہ بزرگ کوہان کہ رسید براں آفتاب۔ یا کشادہ شدہ میان از پالان و بالانش افتادہ و ناگاہ شخصے استادہ کہ حفاظت میکرد آنرا گویا او اجیر بود یا غلام پس اعراض کردم ازاں ہر دو و مرا باسوال ازیں فضولیات چہ کار و خفت ذوالرمہ قلیل یا بسیار باز بیدار شد و بود ایں واقعہ در زمانہ ہجو ساختن او آن شخص مری را۔ پس بلند کرد ذوالرمہ آواز خویش و شعر خواند میگوید

أَمِنْ مَيَّةَ الطَّلَلُ الدَّارِسُ	أَلَظَّ بِهِ الْعَاصِفُ الرَّامِسُ

آیا از میہ است ایں سراے کہنہ و ویران کہ لازم شدہ است آن را باد تند خاک بیز۔ حتے کہ پوشید آنرا انجاک

کہ در برگرفت آنرا و بعضاً تکیہ کرد بران و بکلاہ فراخ بیان کرد پوشید آنرا و چادر ہا کہ پوشید آنرا با تنہا ندسنای کہ بست آنرا و بلند کرد آنرا از خویش و گفت ای اللہ بپیدا کنندہ اشیا و از کرد اشتہ آنہا و زندہ کنندہ استخوانہا و ہلاک کنندہ آنہا بپیدا کنندہ مہر و گردانندہ آن و شکافندہ صبح و روشن کنندہ آن و رساننندہ نعمتہا و نہایت رسیدہ وبازدارندہ [illegible] از انکار [illegible] و [illegible] [illegible] و گرداننندہ شمس را

صفحہ ۱۴۳ چراغ [illegible] آسمان را [illegible] زمین را فرش و گردانندہ شب را مسکن و روز را معاش۔ اے پیدا کنندہ ابر گران از [illegible] فرستندہ بر قہا [illegible] و داننندہ چیزیست کہ فوق ستارگان ہست و چیزیست کہ زیر نہایات زمین ہست سوال میکنم از تو رحمت بر سید المرسلین محمد و آل طاہرش۔ و اینکہ اعانت من کنی بر غربت کہ باز گردانم رسن آن و بر تنگی کہ درگذرم از سایۂ آن۔ و سوال میکنم اینکہ تیسیر گردانی مرا بر دست کسیکہ زاد و قوام کرد اورا دین و ظاہر کرد اورا پاکی۔ یعنی اصل طاہر دارد و سعادت گرفت بدین متین و مذکور شد از حق مبین سواری کہ قطع کند این راہ۔ و زاد و توشہ کہ کافی شود مرا و رفیق را۔ و در دل گفتم کہ این شخص فصیح تر ہست از اسکندری ما ابو الفتح پس التفات کردم پس ناگاہ او بجز ابو الفتح بود۔ پس گفتم اے ابو الفتح و رسید زمین رسید حیلہ تو باین شعب رسید شکار تو پس شعر خواند میگوید

صفحہ ۱۴۴ گردندہ نیک در بلادم	من قطع کن محیط ارضم	چون یاد فرم تیز ما نہ
آباد کنندہ طریقم	برگدیہ من مکن ملامت	باشی بر شادہ توبخش ہم

مقامۂ تاسعہ جرجانیہ

حکایت کرد از ما عیسے بن ہشام گفت دران اثنا کہ ما در جرجان بودیم در مجمع خویش سخن میکردیم و نہ بود در ما کسے مگر از جماعت ما (یعنے در مجمع ما غیرے نبود۔) کہ ناگاہ آمدہ استاد بر ما شخصے نہ بسیار دراز نہ بسیار کوتاہ انبوہ ریش در پس او میرفتند اطفال خورد سال در چادر ہاے کہنہ پس آغاز کرد کلام بسلام و تحیۂ اسلام پس بین آبید با ما بہ نیکوے و دادیم اورا بسیارے از تحیہ و سلام پس گفت اے قوم من مردے ہستم از

صفحہ ۱۴۴ اہل اسکندریہ از حدود و اموییہ برداشت مرا قبیلہ سلیم (یعنے از ان قبیلہ ہستم) و مرحبا گفت مرا عبس (یعنے این قبیلہ کہ بنی عم سلیم ہستند تصدیق من کرد یعنے نسب رفیع دارم) قطع کردم آفاق عالم و رفتم با قصاے عراق و جولان شدم در بادیہ ہا و شہرہا و بدار ربیعہ و دار مضر ذلیل شدم ہر کجا کہ ماندم۔ پس نہ معیوب کند مرا یانہ کاہیدے قدر من نزد شما انچہ مے بینید از جامہ دریدہ من و چادر ہاے کہنہ من۔ پس ہر آئینہ بودیم بخدا از اہل اصلاح و نیم

چوں نظر پدارند مرداں بر آرے مکرمات　　پس نظر شاں سرنگوں است و غنودہ

تَغَافُ الْاَكَارِمُ اِصْهَارَهُمْ　　فَكُلُّهُمْ رَبَّا نَاهُمْ عَانِسُ

مکروہ سید انند کریماں و شریفان خویشی زناں را پس ہر بیوہ شاں بے شوہر است پس وقتیکہ رسید باین بیت شنبہ شد آن خوابندہ بالیدن گرفت چشمان خود را و میگفت آیا ذوالرمہ است کہ تنفس نمے دہد ما را بشعر غیر مہذب و بے رواج۔ پس گفتم اے غیلان کدام است این گفت فرزدق و گرم و خشمناک شد ذوالرمہ پس گفت

وَ اَمَّا مُجَاشِعُ الْاَرْذَلُوْنَ　　فَلَمْ يَسْقِ مَنْبَتَهُمْ رَائِسُ

ولیکن مجاشع (یعنے قوم فرزدق) رذیل　　پس نہ سیراب کرد مزرع ایشاں را سحاب

سَيَعْقِلُهُمْ عَنْ مَسَاعِي الْكِرَامِ　　عِقَالٌ وَتَخْبِسُهُمْ حَابِسُ

پائے بست میکند و مانع آید ایشاں را از مساعی بزرگاں بندے و مانع و باز میدارد ایشاں را باز دارندہ

صفحہ ۱۴۰ پس گفتم اینک افروختہ مے شود و برانگیختہ میگردد و عام میشود این را و قبیلہ اش را بہ ہجو پس بخدا میفزود فرزدق بر اینکہ گفت زشتی باد ترا اے ذوالرمہ آیا تعرض میکنی مثل مرا بکلام مسروق (یعنے بکلامے کہ از شعرہائے دیگراں سرقہ کردہ) باز بخود کرد در خواب خویش گویا کہ او چیزے نشنیدہ و رفت ذوالرمہ و رفتم با او و ہر آئینہ مے دیدم در روانکسار و شکستگی چنانکہ جدا شدیم۔

مقامۂ نامہ آذربیجانیہ

گفت عیسیٰ بن ہشام۔ وقتیکہ حزام بست مرا تونگری بدامن زانوئے خویش منہم شدم بمال کہ سلب و غصب نمودہ ام آنرا یا بخزانہ کہ یافتہ ام آنرا پس برانگیخت مرا شب و بہ دزد مرا اسپاں۔ درفتم در رسیدن خویش راہہا کہ نہ ذلیل و پامال کرد آنہا رفتار و نہ راہ یافتند بسوے آنہا مرغاں۔ تا اینکہ بود دیدم زمین خوف را و گذشتم از حدآن و شدم بسوے احاطہ امن و یافتم

صفحہ ۱۴۱ خنکی آن۔ و رسیدم باذربیجان بایں حال کہ فرسودہ باشند سواریہا و درماندہ کرد آنہا را منازل و وقتیکہ رسیدم دراں۔

نازل شدیم و قصد اقامت سہ روز بود　　ماندیم تا بماہ چو خوبیش دل ربود

پس دریں اثنا کہ روزے در بعض بازار ہائے آن بودم بناگاہ ظاہر شد شخصے بہ ابریق چرمین (یعنے چھاگل)

پدر، وتحقیق آوردمرا بسوے شما ہول احتیاج ونسیم حاجت پس نہ بینید رحم کند بشما خدا برائے پشت شکستہ لاغر رہنمائی کرد اورا حاجت ودر تعب انداخت اورا فاقہ برادر سفر قطع کنندۂ زمین بیانداخت اورا دشتہا پس او پریشان مو غبار آلودہ است

صفحہ ۴۸ کند خدا برائے خیر بر شما دلیل ونہ کند برائے شر بسوے شما سبیل۔ گفت عیسے بن ہشام پس رفیق شد بجدا برائے او قلب وبہ اشک شد بلطف کلامش چشمہا۔ ودادیم اورا انچہ میسر شد دران وقت واعراض کرد ازما ستائش کنندۂ ما۔ پس درپس او رفتم پس بناگاہ او شیخ ما ابو الفتح اسکندری بود

مقامۂ عاشرہ اصفہانیہ

حدیث کرد ازما عیسے بن ہشام گفت بودم در اصفہان قصد رفتن میکردم بسوئے رے پس حلول کردم دران منزل حلول کردن سایہ توقع قافلہ میکردم ہر لمحہ وانتظار راحلہ (قافلہ) میکردم ہر صبح۔ پس وقتیکہ حاصل گردید انچہ توقع میکردم آنرا بانگ صلوۃ دادہ شد چنانکہ شنیدم آنرا ومتعین شد فرض اجابت

صفحہ ۴۹ پس بعجلت برآمدم از میان اصحاب غنیمت مے شمردم جماعت راکہ یابم اورا ومے ترسیدم فوت قافلہ راکہ ترک کنم آنرا۔ لکن من مدد طلبیدم بہ برکات نماز بر تعب دشت پس رفتم بسوئے اول صفوف وقائم شدم برائے وقوف وپیش شد امام بسوئے محراب پس خواند فاتحۃ الکتاب بقرأۃ حمزہ بمد وہمزہ وصل ومن غم قائم کنندہ۔ نشاستندہ دربارۂ فوت قافلہ ودوری از راحلہ و (امام) پس فاتحہ خواند سورہ واقعہ ومن برداشت مے نمودم آتش صبر راو سختی وشدت میکشیدم وبریان مے شدم بر اخگر غیظ وغضب واز پہلو بہ پہلو مے افتادم۔ ونبود مگر سکوت وصبر یا کلام وقبر بسبب آنکہ شناختم از درشتی قوم دران مقام آنکہ کاش قطع کردہ شود نماز قبل سلام پس وقوف کردم بقدم ضرورت بران صورت

صفحہ ۵۰ تا انتہائے سورۃ وتحقیق نا امید شدم از قافلہ ومایوس شدم از کجاوہ وراحلہ بانتہم کرد کمان خودرا برائے رکوع بنوعے از خشوع وعاجزی وقسمے از خضوع وفروتنی۔ کہ ندیدہ بودم او را پیش ازین باز برداشت سر ودست خویش وگفت سمع اللہ لمن حمدہ وایستادہ ماند حتے کہ نہ شک کردم دران یعنی یقین کردم کہ او خفت باز مائل کرد دست خویش بسوئے زمین وبر زمین افگند پیشانی خویش باز بزمین نہاد چہرہ خویش۔ وبرداشتم سر خویش غنیمت مے شمردم فرصت را پس ندیدم درمیان صفوف فرجہ۔ پس عود کردم بسوئے سجدہ تا اینکہ تکبیر گفت برائے قعود وایستاد بسوئے رکعت ثانیہ وخواند سورہ فاتحہ وسورہ

(یعنے اہل ثروت) شتر سیرادیم وقت صبح وبُرے بخشیدیم وقت شام

درماست محفلاے خوش روے اہل ایشاں وگاہے ست قولِ فیصل گہہ فصلِ خیر درآن
صفحہ ۴۵ بر مالدار ایشاں رزق کسیکہ آید ؛ در مفلسانِ ایشان بذل وکرم فراوان

باز اے قوم تحقیق زمانہ واژگون کرد براے من از میان ایشان پشت سپر پس عوض بخواب گرفتم بیداری
وبا قامت سفر یکے بدیگرے مے انداخت مرا امیدا نہا ویکے بدیگرے سے سپرو مرادشتہا وبرکند مرا حوادث
زمانہ مثل برکندن شلم درخت پس صبح میکنم وشام میکنم دران حالیکہ صاف تر از کف دست دعاری تر از صفحہ
روے کودک (یعنے چنانکہ صفحہ ست ورخ کودک ازموے ہا خالی وصاف باشد ہمچناں صبح شام دست من خالی
از زر مے باشد) وصبح کردم خالی صحن (از اسباب وآلایش مال) تہی آوند نیست مرا مگر پریشانی کفرہا وملازمت
زمام شتر میکشیدم رنج فقر ـ ومدارات میکردم زمین بے گیاہ را ـ وفراشِ من کلوخ بود ـ وتکیہ من سنگ

صفحہ ۴۶ گاہ در آید گہے در راسِ عین　　گاہ مے بودم بمیّا فارقین
شب بشام وشب دراہواز مُشبے　　در عراق وہمچنیں در مہر گہے

پس ہمیشہ ماند دوری وطن کہ مے انداخت مرا در ہر جاے تا اینکہ پامال کردم وسط نمودم بلاد حجر را (کہ ہمدان
در وسط آں واقع ست) ونازل کردم ادرخویش بلد ہمدان ـ پس قبول کردم امنازل آن وگردن دراز
کردہ سرپر داشتہ دیدند ومتوجہ شدند احباے آن لیکن من بآن کسے مائل شدم کہ پیالہ بزرگ داشت
واز جفا دور تر بود ـ ورا آتش ست کہ افروختہ مے شود بر زمین بلند ہرگاہ کہ آتشہا پوشانیدہ شود پوشش
پس مہیا کرد آن کس براے من جاے خواب ومہد ساخت براے من خوابگاہ ـ پس اگر سستی نمود سر
کرد براے من پسرے گویا کہ او سیف یمانی بود یا ہلال کہ ظاہر شد در غبیر غبار ووادمرا چندیں نعمت کہ
تنگ شد ازاں

صفحہ ۴۷ قدر من (یعنے قدر من آنرا احاطہ کردن نہ توانست) وفراخ شد بآن سینہ من اول آنہا فرش
مکان وآخر آنہا ہزار دینار پس نہ پرانید مرا مگر نعمتہاے متوالیہ وباران متواتر پس بیروں شدم از ہمدان
مثل بیرون شدن شتر گریزندہ ونفرت کردم ہمچو نفرت حیوان غیر مانوس قطع میکردم راہ ہا واقتفا میکردم
مہالک را ـ وتعب مے کشیدم در قطع زمین ممالک بر آنکہ در پس گذاشتم مادر مکان خود یعنے زن ـ وفرزند خود
گویا کہ بازو بند است از سیم ـ نفیس ست در بازیگاہ باکرہ ہاے قبیلہ یا محلہ دل شکستہ (بسبب غیبت

فارغ بشد از سنتے کہ زیادہ کرد آن عمر فریضہ را و بیاورد ارواح جماعت پس وقتیکہ فارغ شد از دو رکعت
خود و متوجہ شد بہ تشہد لجبین خود و مائل شد بسوے سلام باخاطر جمع خود و گفتم تحقیق آسان کرد خدا راہ
بیرون آمدن و قریب کرد کشائش را۔ استاد شیخے و گفت ہر کہ باشد از شما کہ دوست دارد اصحاب
و جماعت را پس باید بعاریت دہد مرا گوش خود برائے یک ساعت گفت عیسیٰ ابن ہشام پس لازم شدم
زمین خود را بعینہ ہمانجا نشستہ ماندم براے حفاظت آبروے خود۔ پس گفت لائق ست مرا کہ نہ گویم
سواے حق۔ و نہ شہادت دہم مگر بصدق تحقیق آمدم بشما بہ بشارت نبی شما لیکن نہ ادا خواہم کرد آنرا تا اینکہ
پاک کند اللہ تعالے این مسجد را از ہر خسیس کہ انکار کند نبوتش را۔ گفت عیسیٰ بن ہشام پس بست
مرا (این سخن) بہ زنجیرہاے آہنی و بست مرا بکوہہاے سیاہ۔ باز گفت دیدم آنحضرت صلعم را در خواب مثل
آفتاب زیر سحاب۔ و مثل ماہ در شب تمام (یعنی شب چہاردہم) میرفت و ستارگان در پس او۔ و میکشید
دامن را و ملائکہ برداشتند آنرا باز آموخت مرا دعائے کہ وصیت کرد مرا کہ بیاموزانم من امت او را۔
پس نوشتم آنرا بر این اوراق بخلوق (نوعے از خوشبو) و مشک و زعفران و سُک (نوعے ست از خوشبو)
پس ہر کہ ہبہ خواہد از من ہبہ خواہم کرد او را۔ و ہر کہ باز گرداند ثمن قیمت کاغذ خواہم گرفت آنرا۔ گفت عیسیٰ
(یعنی دہد ۱۲)
بن ہشام پس بیفتاد نزد راہم بر و تا اینکہ حیران کرد او را و بیرون رفت او پس در پے او رفتم تعجب کنندہ
از دانائی او و بمکر او و بحیلہ طلب کردن رزق او و قصد کردم بہ پرسش او از حال او پس باز ماندم و ارادہ نمودم
بمکالمہ او پس خاموش ماندم و تأمل کردم

صفحہ ۵۲ فصاحتش را در بیحیائی او و ملاحتش را در گرفتن مال او و بستنش مردمان را بحیلہ خویش و
گرفتنش مال را بوسیلہ آن و نظر کردم پس ناگاہ او ابوالفتح اسکندری بود۔ پس چگونہ راہ یافتی بسوئے این
حیلہ پس تبسم کرد و شعر خواند (کہ ترجمہ اش این ست) مردمان خرانند پس فرمان بردار کن آنہارا۔ و غالب
شو بر آنہا و تفوق حاصل کن تا اینکہ چون حاصل کنی از ایشان آنچہ خواہی پس بپر